

ULUS DEVLET İLE VATANDAŞLIK İLİŞKİSİ PARADOKSU VE ANAYASAL DÜZLEMDEKİ NEGATİF ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ümit GÜVEYİ *

ÖZET

Son yıllarda genel olarak ulus bilincinin ve ulus devlet anlayışının yükselişe geçmesi söz konusudur. Tanık olunan bu yükselişin, ulus devlet ile vatandaşlık arasındaki ilişki çerçevesinde vatandaşlığa da önem kazandırması makul bir beklentidir. Zira vatandaşlık statüsü (status civitatis), ulus devlet anlayışının mütemmim cüzü olarak nitelendirilebilir. Anayasa hukuku perspektifinden yaklaşıldığında, devletin insan unsuru ile örtüşen vatandaşlık statüsünün kazanılmasına ilişkin şartların, ulus bilincinin yükselişiyle eş güdümlü olarak zorlaştırılması doğal bir sonuç olarak kabul edilebilir. Ancak ampirik veriler bu durumun aksini göstermektedir. Genel olarak yükselen ulus bilincine rağmen vatandaşlığın kazanılması şartlarında zorlaşma yaşanmamaktadır. Aksine yeni trende göre vatandaşlık, para ile elde edilebilecek bir statüye dönüşmekte ve böylece manevi değer kaybına uğramaktadır. Bu durum bir paradokstur. Söz konusu paradoksun ise anayasa hukuku boyutunda muhtemel sonuçlar doğuracağı aşikârdır. Ortaya çıkacak olan sonuçlar ise genel olarak anayasal düzen ya da devlet bakımından risk teşkil etmektedir. Öyle ise paradoks konusunda devletler ya da hükümetlerden beklenen rasyonel tutum ne olmalıdır?

Anahtar Kelimeler: Ulus Devlet, Ulus Bilinci, Vatandaşlık, Devlet, Millet, Anayasal Düzen.

* İzmir Demokrasi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, umit.guveyi@idu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8365-2471, (Geliş Tarihi: 12.04.2019 – Kabul Tarihi: 09.06.2019)

THE PARADOX OF THE RELATIONSHIP BETWEEN NATION STATE AND CITIZENSHIP AND ITS NEGATIVE EFFECTS ON CONSTITUTIONAL PLANE

ABSTRACT

In recent years the national consciousness and the conception of the nation state have been on the rise. Within the relationship between the nation state and the citizenship it is a reasonable expectation to wait that this rise will also promote the citizenship. For as much as the status civitatis is a component part of the conception of the nation state. From the constitutional law approach, the acceptance of the new harder requirements for the citizenship which is overlapping the human element of the state can be accepted as a natural result which is also in harmony with the rising of the national consciousness. But the empirical evidences are in contrast to this situation. Despite the rising of the national consciousness in general there is no difficulties in acquiring the citizenship. On the contrary according to the new trend citizenship is transformed into a status that can be achieved with money and thus it loses its spiritual value. This is a paradox. It is obvious that the paradox in question will have potential consequences for constitutional law. The results will generally risk the constitutional order or the state. So what should be the rational attitude expected from states or governments about the paradox?

Keywords: Nation State, National Consciousness, Citizenship, State, Nation, Constitutional Order.

GİRİŞ

Ulus devlet ile vatandaşlık arasındaki ilişki son derece belirgindir. Zira vatandaşlık, modern ulus devletin bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Güncel çalışmalar, ulus bilincinin ya da milliyetçiliğin yükselişini ortaya koymaktadır ki bu aynı zamanda ulus devlet anlayışının da güçlenmesi anlamına gelir. Bu bağlamda ulus bilincinin ve buna bağlı olarak ulus devletin yükselişinin beraberinde, ulus devletin bir unsuru olan vatandaşlığı da yükseltmesi esasen haklı bir beklentidir. Ancak cari ampirik veriler bu durumun aksini göstermektedir. Günümüzde ulus devlet anlayışının yükselmesi olgusu ile birlikte vatandaşlığın önemsizleştirilmesi söz konusudur. Bu paradoks; dünya genelinde yaygın hale gelen, vatandaşlığın manevi niteliğini yıpratırcasına parasal bir değer karşılığında elde edilebilmesi yönündeki maddi menfaat öncelikli devlet politikalarından kaynaklanmaktadır. Dünya genelinde çok sayıda devlet vatandaşlık statüsünü, yatırım yapmak, gayrimenkul satın almak ya da istihdam sağlamak gibi çeşitli maddi bedellerin ödenmesi karşılığında vermektedir. Bu durum başta vatandaşlık statüsünün, aynı zamanda bu statünün temel dayanaklarından biri olan *eşitlik ilkesi* çerçevesinde sorgulanmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan vatandaşlık gibi kritik değere sahip olan bir konunun, devletlerce ekonomik kazanımların öncelenmesi suretiyle önemsizleştirilmesi, hukuka ve bunun da ötesinde sosyal etiğe aykırı olmakla eleştirilebilmektedir.

Bu kısa çalışmada öncelikle, bahse konu paradoksun iki tarafı üzerinde durulmaktadır. Ulus devletin ortaya çıkışı, ulusçuluk düşüncesi ve vatandaşlığın tarihsel ve düşünsel temelleri irdelenmektedir. Akabinde, ulus devlet (ulusçuluk) ile vatandaşlık arasındaki ilişki ve bu ilişkiden çıkan paradoksun ana hatları ortaya konulmaktadır. Devamında ise bu paradoksun anayasal düzlemdeki yansımaları nelerdir? Sonuçta paradoksun muhtemel çıktıları neler olacaktır? Ulus devletler ya da anayasal düzenler bu paradoksa karşı nasıl bir tutum sergilemelidir? Gibi çeşitli sorulara yanıt aranmaktadır. Bu meyanda, aynı sorular çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti özelinde bazı değerlendirmelere de yer verilmektedir.

I. ULUS DEVLETİN DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

A. GENEL OLARAK

Ulus devlet anlayışının ortaya çıkışı, *Ağaoğulları*'nın teşbihinden esinlenmek suretiyle, *kral devletten ulus devlete doğru yaşanan bir dönüşüm* hikayesi olarak adlandırılabilir. Mutlak monarşi yönetiminin monark (kral) merkezli yapısı, ulus devlet anlayışı çerçevesinde, *ulus (millet)* ya da *halk* merkezli bir niteliğe bürünmektedir. Ulus devlet anlayışı ile birlikte devlet kendi konumunu, ulusal temele dayandırmak suretiyle güçlendirmektedir. Bu bakımdan, meşruiyet temelini ulustan kaynaklanma gerekçesiyle perçinleyebilen ulus devlet, ortaya çıktığı dönemde mevcut eski devlet anlayışına kıyasla son derece güçlü, yeni bir devlet modeli olarak kabul edilmektedir². Ulus devlete giden bahse konu dönüşüm ise düşün dünyasında öne sürülen belirli düşüncelerle şekillenmiştir. Söz konusu düşüncelere ve bu düşünceleri ortaya koyan düşünörlere ana hatlarıyla bakmak gerekirse ilk olarak, *Machiavelli (Makyavel)* ile başlamak mümkündür. *Machiavelli* ile başlayan düşünsel sürecin demokratik bir teoriye oturtulması ise *Rousseau* tarafından sağlanmaktadır.

B. ULUS VURGUSUNUN ÖNCÜSÜ: MACHIAVELLI

Machiavelli, 16'ncı yüzyılda, merkezi ulusal bir devletin kurulması gerektiğini savunmaktadır. Düşünürün bu görüşünün arka planında ise yaşadığı coğrafya olan İtalya'da mevcut siyasi parçalanmışlık ve istikrarsızlık ortamı yer almaktadır. Zira 16'ncı yüzyılda İtalya, İngiltere, Fransa ve İspanya'nın aksine merkezi bir otoriteden yoksun bulunmaktadır. Krallıklar döneminin güçlü devletlerine kıyasla parçalanmış İtalya, bu dönemde güçsüz bir konumdadır³. *Machiavelli*'ye göre, İtalya'nın önemsiz coğrafi bir bölge olmaktan çıkarak güçlü bir devlete dönüşmesi ancak, merkezi otoritenin tesisi suretiyle İtalya'nın birleşmesine bağlı bulunmaktadır⁴.

² **Ağaoğulları, Mehmet Ali** (2010) *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge, s.354-355.

³ **Sarıca, Murat** (1999) *100 Soruda Siyasal Düşünce Tarihi*, 8. Baskı, İstanbul, Gerçek, s.51-52; **Göze, Ayferi** (2013) *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 14. Baskı, İstanbul, Beta, s.110-113; **Yetkin, Çetin** (2012) *Siyasal Düşünceler Tarihi-II*, 3. Baskı, İstanbul, Güner, s.447.

⁴ **Machiavelli, Niccolò** (Tarihsiz) *Le Prince*, (Çeviren: İlhan, Hasan (2014) Prens, 1. Baskı, Ankara, Alter), Bölüm:26, s.106-108.

Yazar, adıyla anılan ve özetle devlet yönetiminde güç elde etmek için, politikada ise herhangi bir amaca ulaşabilmek adına başvurulacak tüm yolların uygun olacağını savunan *makyavelist (makyavelizm) görüşü* nedeniyle bazılarınca halen eleştirilmektedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonrasında düşününün görüşlerinin faşist yönetimlerce düşünsel temel olarak kabul edilmesi söz konusudur⁵. Buna karşın *Rousseau, Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde *Machiavelli*'yi savunmaktadır. *Rousseau*'ya göre *Machiavelli*, “hükümdarlara öğretiler verir gibi yaparken, aslında en önemli dersleri halklara vermişti. *Machiavelli*'nin *Prens* adlı eseri *Cumhuriyetçilerin başucu kitabıdır*.”⁶

Machiavelli üzerindeki görüş ayrılıkları bu makalenin konu sınırlarını aşan ayrı bir çalışma konusudur. Bununla birlikte söz konusu tartışmalar, ulus devletlerin oluşum süreci bakımından *Machiavelli*'nin öncü bir düşünür olması gerçeğini değiştirmemektedir⁷. Bu bağlamda *Machiavelli* tarafından İtalya için tasarlanan *merkezi ulusal devlet* yapılanması önerisi, *ulus devlete* giden mecra-
nın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Zira *Machiavelli* anılan önerisinde, dönemine göre gerçekçi gözlemlerde bulunmaktadır. *Machiavelli*'nin temel hedefi, İtalyan ulusal birliğinin kurulması olarak özetlenebilir⁸. Düşünür, İtalya'nın düşmanlardan arındırılmasını ve İtalya'da ulusal birliğin tesisini, *ulusal (millî)* bir ordunun kurulabilmesine bağlamaktadır⁹. Bu sonuca ulaşırken düşünür, tarihsel gözlem ve tahlillere dayalı rasyonel bir yöntem izlemektedir. Düşününün benimsediği *ulus birliği* hedefi ile bu hedefe ulaşmak adına izlenmesini önerdiği *ulusal (millî)* yaklaşıma rağmen, *Machiavelli*'nin egemenlik anlayışında *ulusal (millî)* bir tutuma rastlamak mümkün değildir. Halk (millet), kurtulmak için

⁵ İtalyan faşizminin kurucusu olarak kabul edilen *Benito Mussolini*'nin aradan geçen yüzyıllara rağmen *Machiavelli*'in görüşlerinden etkilendiği kabul edilmektedir. *Machiavelli* tarafından öngörülen yönetim türü mutlak monarşidir. *Mussolini* faşizmi ise dönemine uyarlanmış bir mutlak monarşi olarak nitelendirilebilmektedir. *Mussolini* ile *Machiavelli* arasındaki düşünsel bağ üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. *Lien, Arnold J.* (1929) “Machiavelli's Prince and Mussolini's Facism”, *Social Science*, C: 4, S: 4, s.435-441.

⁶ *Rousseau, Jean-Jacques* (1762) *Du Contrat Social*, (Çeviren: Şensilay, Ahmet (2010) *Toplum Sözleşmesi*, 1. Baskı, İstanbul, Anahtar Yayınları), Kitap:3, Bölüm:6, s.125. *Göze de Machiavelli*'ye yöneltilen eleştirilerin çoğu zaman düşününün yaşadığı dönem ve koşulların göz ardı edilmesi suretiyle yapıldığını ifade etmektedir. *Göze*, s.124.

⁷ *Uygun, Oktay* (2014) *Devlet Teorisi*, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha, s.189.

⁸ *Machiavelli*, Bölüm: 26, s.106-108.

⁹ *Machiavelli*, Bölüm: 12, s.51-57.

bir prene ihtiyaç duymaktadır¹⁰. Prens başarısı ise halkın (milletin) ona vereceği desteğe bağlıdır¹¹.

Machiavelli tarafından desteklenen açık bir yönetim şekli zikredilmemiştir. Bununla birlikte Prens adlı eserde yer alan ifadelerden, dönemin İtalyası için *mutlak monarşi* ile örtüşen bir yönetim şeklinin tasarlandığı anlaşılmaktadır¹². Dolayısıyla *Machiavelli*'de, asıl egemenin prens olarak kabul edilmesi söz konusudur. Bu durum 18'inci yüzyıla gelindiğinde *Rousseau* tarafından değiştirilecektir.

C. ULUS DEVLETTE DEMOKRATİK DÖNÜŞÜM: ROUSSEAU

Rousseau, devlet iktidarı konusunda mutlak monarşideki monarkın yerine *halk* ya da *ulus (millet)* unsurunu koyan düşünürdür. *Rousseau*, monarkı egemen konumundan indirerek onun yerine *halkı* ya da *milleti* egemen konuma taşır¹³. *Rousseau*'nun sosyal sözleşmesinde birey kendisini iki boyutta bağlamaktadır. Bunlardan ilki, *birey ile diğer bireyler* arasındaki ilişki boyutudur. İkinci bağ ise *birey ile devlet* arasındaki ilişki boyutudur¹⁴. Böylece *sosyal sözleşmeye* dâhil olan bireylerden oluşan *egemen güç*¹⁵, monarkın egemenliğinden *demokratik* bir zemine kaydırılmaktadır.

Rousseau'ya göre, sözleşmeye katılan bireyin egemenlik platformunda üç farklı görünüme sahip olduğu kabul edilmektedir. Buna göre, bireyler *kolektif* bir şekilde düşünüldüğünde *halk* olarak karşımıza çıkar. Teker teker ele alındığında ise birey iki farklı niteliğe sahip olabilmektedir. Birey, egemen otoriteye

¹⁰ “Bu halk son ümidini kendini bir bayrak altında toplayacak prens için saklamaktadır. Bu halk bu bayrağı taşıyacak prensi beklemekte... İtalyanların büyük şeyler başaracak kapasiteleri var ama bunun için bir lider gereksinimleri vardır...” Bkz. **Machiavelli**, Bölüm:26, s.107.

¹¹ “...mevcudu tamamen İtalyanlardan oluşan bir ordu olmalıdır. Bu ordu yabancılar karşısında zafere koşacaktır...” Bkz. **Machiavelli**, Bölüm:26, s.107.

¹² Eserde geçen şu ifadeler mutlak monarşi düzenine işaret etmektedir: “...prensın tebasıyla...” bkz. **Machiavelli**, Bölüm:15, s.66, “Prens yargılanamaz.” Bkz. **Machiavelli**, Bölüm:18, s.77, “Bu durum prensim hanedanlığımız için büyük bir fırsat... halkın tüm umutları hanedanlığımız üzerinde” bkz. **Machiavelli**, Bölüm:26, s.108.

¹³ **Ağaoğulları**, s.354-355.

¹⁴ **Rousseau** (2010), Kitap:1, Bölüm:7, s.55.

¹⁵ **Rousseau** (2010), Kitap:1, Bölüm:7, s.56.

katıldığında *yurttaş* olarak nitelendirilmelidir. Devletin yasalarına boyun eğdiğinde ise birey, *teba* (ya da *uyruk*) olarak adlandırılmalıdır¹⁶.

Yine düşünür tarafından önemle vurgulanan bir diğer husus ise Antik Yunan'da mevcut *site* olarak adlandırılan *devletin* hatalı olarak *kent* kavramı ile anılmaya çalışılmasıdır. Bu hatalı terminolojik kullanım, bireyi ya da insanı önceleyen bir yaklaşımla reddedilmektedir. Şöyle ki *Rousseau*'ya göre *site*, yurttaşlar tarafından oluşturulmaktadır. Buna karşın *kent* ise evlerden ibarettir¹⁷. Dolayısıyla *Rousseau* devleti, geçmişten bu yana insan unsuru sayesinde ortaya çıkan bir siyasal bütün olarak nitelendirmektedir. Diğer bir ifadeyle düşünür, *insan merkezli* bir yaklaşımla *halk ve/veya millet* kavramına yönelmektedir.

Rousseau tarafından öne sürülen düşüncelerin, *halk egemenliğini* mi *millî egemenliği* mi betimlediği konusu öğretide tartışmalara neden olmuştur. *Mosca*, *Rousseau*'nun millî egemenlik değil, halk egemenliğini işaret ettiğini savunmaktadır¹⁸. *Burdeau*'ya göre, *Rousseau*'nun genel iradenin toplum içinde yaşayan kişilerin iradelerinden ayrı olduğunu savunması nedeniyle *Rousseau* düşüncesinde, *millî irade* ve *millî egemenlik* sonucuna ulaşabilmek mümkündür. *Derathé*, *Capitant*, *Lacharrière* ve *Vedel* ise aksine *Rousseau*'nun, *temsili* reddetmesine dayanarak, yalnızca *halk egemenliğini* savunduğunu kabul etmektedirler¹⁹. Günümüzde ise halk egemenliği ile millî egemenlik arasındaki farkın pratikte önemini yitirdiği kabul edilmektedir²⁰. Fransız Anayasasının halk ege-

¹⁶ **Rousseau** (2010), Kitap:1, Bölüm:6, s.54.

¹⁷ **Rousseau** (2010), Kitap:1, Bölüm:6, s.54, dn.*.

¹⁸ *Mosca*'ya göre "...Rousseau, özel hukukun ilkelerine dayanarak, halk egemenliğinin devredilemez, bölünemez ve mutlak olduğu düşüncesini ileri sürer. Böylece de ulusun egemen haklarını bir defalığına bir azınlığa ya da bir hanedana devrettiği, onun için bunları meşru olarak geri alabileceği iddiasında bulunan yazarların bu iddialarını doğrudan doğruya ve dolayısıyla çürütür." İfadeleri ile *Rousseau*'nun halk egemenliğini işaret ettiğini savunmaktadır. Bkz. **Mosca, Gaetano** (1936) *Histoire Des Doctrines Politiques Depuis L'antiquite*, (Çeviren: Tiryakioğlu, Samih (1968) *Siyasî Doktrinler Tarihi: Eski Çağlardan Günümüze Kadar*, 2. Baskı, İstanbul, Ekin), s.188-189.

¹⁹ **Sarıca**, s.86.

²⁰ Teorik bakımdan yaklaşıldığında ise *millet* ile *halk* kavramları arasındaki anlam farklılığından başlamak suretiyle iki yaklaşımın (teorinin) farklı ve önemli ayrımlarının bulunduğu kabul edilmektedir. Kısaca hatırlamak gerekirse; millî egemenlik teorisi, soyut bir kavram olan *millet* nedeniyle temsili zorunlu kilmaktayken, halk egemenliğinin temsil kurumunu kabul etmemesi söz konusudur. Yine millî egemenlik yaklaşımı *temsili vekalet* anlayışı ile bağdaştırken, halk egemenliğinin *emredici vekalet* anlayışı ile uyumlu

menliği ile millî egemenliği bağdaştırması da yine bu durumun somut bir görünümü niteliğindedir²¹. Benzer biçimde 1982 Anayasası, m. 6 kapsamında açıkça millî egemenlik ilkesini benimsemiş olmakla birlikte, teoride halk egemenliğinin bir aracı olarak görülen *halk oylaması* kurumuna da (m. 175 kapsamında) yer vermektedir²². Dolayısıyla günümüzde halk egemenliği de millî egemenlik de aslında tek bir ortak şeyi vurgulamaktadır. Bu vurgu, egemenliğin ve siyasal iktidarın kaynağının halka dayandığı söylemindeki *demokratik yaklaşım* ya da *demokrasi* vurgusudur²³. Bu bakımdan düşünüldüğünde *Rousseau*'nun devlete yönelik yaklaşımında, millet ya da halk olarak anılması mümkün olan insan unsuruna büyük önem atfettiğini ve böylece *demokratik* bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür.

İnsan merkezli, demokratik bir yaklaşımda bulunan *Rousseau*'nun *eşitlik* konusundaki yaklaşımı da düşün dünyası bakımından büyük önem arz etmektedir. Düşünüre göre, özgürlüğe giden yol eşitlikten geçmektedir²⁴. Diğer bir ifadeyle özgürlük için öncelikle kişiler arasında eşitliğin tesis edilmesi gerekir. Bu eşitlikle kastedilen şey ise *hukuki eşitlik*²⁵. Düşünür tarafından eşitlik, *güç*

olduğu kabul edilmektedir. Bu durumun doğal bir uzantısı olarak temsilin niteliği de iki yaklaşım bakımından farklılaşmaktadır. Millî egemenlik anlayışına göre temsilciler tüm milleti temsil ederler. Halk egemenliğinde ise temsilci kendisini seçen kişilerle sınırlı bir temsil işlevi üstlenir. Bir diğer farklılaşma da oy hakkı boyutunda karşımıza çıkmaktadır. Buna göre *millî egemenlik teorisine* göre oy kullanımı bir *yetki* olarak görülürken, halk egemenliği yaklaşımı oy kullanmayı bir *hak* olarak niteler. Son olarak halk egemenliği teorisi halkın iradesine yönelik her türlü dış müdahaleyi reddetmektedir. Bu bağlamda anayasa yargısı, kuvvetler ayrılığı, çift meclis sistemi gibi denetim ve denge araçları halk egemenliğince reddedilir. Millî egemenlik teorisi ise söz konusu dış müdahalelere açık bir yaklaşımdır. Konuya ilişkin bkz. **Kapani, Münci** (2013) *Politika Bilimine Giriş*, 32. Baskı, Ankara, Bilgi, s.77-82; **Teziç, Erdoğan** (2018) *Anayasa Hukuku*, 22. Baskı, İstanbul, Beta, s.108-118; **Gözler, Kemal** (2011) *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C:1, Bursa, Ekin, s.447,669-678; **Özbudun, Ergun** (2018) *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Baskı, İstanbul, Yetkin, s.88-89; **Kaboğlu, İbrahim Ö.** (2011) *Anayasa Hukuku Dersleri*, 7. Baskı, İstanbul, Legal, s.179-183.

²¹ 1958 Fransız Anayasası m. 3'e göre "Millî egemenlik temsilcileri ya da referandum (*halk oylaması*) yoluyla kullanmak üzere halka verilmiştir.". Anayasanın İngilizce metni için bkz. **French Constitution 1958**, Çeviren: Constitute Project, <https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en> s.e.t. 23.03.2019.

²² **Özbudun**, s.89.

²³ **Kapani** (2013), s.87-88.

²⁴ **Rousseau** (2010), Kitap:2, Bölüm:11, s.99.

²⁵ **Göze**, s.236.

ve zenginlik boyutunda mutlak bir eşitlik olarak savunulmamaktadır. Güç kullanımını konusundaki eşitlikten kasıt, her türlü *şiddetten arındırılmış* bir icra gücü anlayışının benimsenmesidir. Zenginlik konusundaki eşitlik vurgusu ise toplumdaki *varlık adaleti* olarak anlaşılmalıdır. Hiçbir yurttaş (vatandaş) kendisini satmak zorunda kalacak kadar fakir ya da bir başka vatandaş satın alabilecek kadar zengin olmamalıdır *Rousseau*'ya göre²⁶.

Böylelikle düşünür, vatandaşlık statüsünün temel bir karakteristiği olarak *eşitlik* vurgusunda bulunur. Ulus devlet bakımından *Rousseau*'nun betimlediği devlette aranan niteliklere (*hukuki eşitlik, şiddetten arındırılmış güç ve varlık adaleti*) topluca bakıldığında ise tasarlanan devlet anlayışının, günümüzde benimsenen *demokratik sosyal hukuk devleti* ile (döneminin şartları çerçevesinde) bir ölçüde örtüştüğünü söylemek sanırız ki yanlış olmaz.

Rousseau, Polonya Hükümeti Üzerine Düşünceler (eserin tam adı *Considerations On The Government of Poland and on It's Proposed Reformation*) adlı eserinde, bir devletin varlığını sağlıklı bir biçimde sürdürebilmesi için gereken asli unsurun *yurttaşlık (vatandaşlık) duygusu* olduğunu öne sürer. Bir toplumda kişilerce yasalara saygı duyulması ve riayet edilmesi ya da vatandaşlık ödevlerinin kusursuzca yerine getirilebilmesi temelde *yurttaşlık bilincinin* oluşturulmasına bağlıdır. Vatanını seven kişiler, devlete kendi istekleriyle hizmet ederler. Vatanperver insanlardan oluşan bir toplumda (devlette), kanunlar ek-sik dahi olsa amacına hizmet edecek ve iyi yurttaşlarla neticelenecektir. Zira *vatanseverlik duygusu*, kanunların etkinliğini arttırmaktadır. Diğer taraftan bir devletin gücü ve refahı ise daima *iyi yurttaşlara (vatandaşlara)* bağlı bulunmaktadır²⁷.

Böylece *Rousseau*, güçlü devletin formülünü vermektedir. Buna göre *güçlü devlet, iyi (vatansever) yurttaşlara sahip olan devlettir*. Peki bu tip bir bilinç toplumsal düzeyde nasıl kazanılabilecektir? Düşünür bu soruyu da yine aynı eserinde yanıtlamaktadır. *Rousseau*'ya göre, ruhlara (insanların iç dünyalarına) ulusal bir şekil vermek ve vatanseverliği yurttaşlara aşılabilmek için başvurulması gereken yegâne araç eğitimidir. Yine düşünüre göre, "*Her gerçek*

²⁶ *Rousseau* (2010), Kitap:2, Bölüm:11, s.99.

²⁷ *Rousseau, Jean-Jacques* (1772) *Considerations on The Government of Poland and on Its Proposed Reformation*, <<http://www.constitution.org/jjr/poland.htm>> s.e.t. 26.03.2019, s.5-6.

cumhuriyetçi anne sütü ile birlikte vatan aşkını da içer ki bu aynı zamanda hukuk ve özgürlük aşkıdır."²⁸. Rousseau'nun eğitimle kazandırılmasını öngördüğü vatansızlık duygusunu, hukuk ve özgürlük ile bağdaştırması anlamlıdır. Bu durum düşünürün Toplum Sözleşmesi eserinde geçen *şiddetten arındırılmış meşru güç* vurgusu ile birlikte düşünüldüğünde, Rousseau'nun savunduğu *ulusçuluk (milliyetçilik)* düşüncesinin, hukuk ile ahenkli bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır.

Bir parantez açarak şunu belirtmek gerekir ki kısaca değinilen bu düşünceler, tarih sahnesine 16 ve 17'nci yüzyıllarda ortaya çıkan ve halen varlığını sürdüren *ulus devleti* ve onun için vazgeçilmez bir yapı taşı olan *ulusçuluk (milliyetçilik)*²⁹ düşüncesini irdeleme bakımından başvurulması gereken temel bir rehber niteliğindedir. Düşünsel temelleri es geçmek suretiyle girilen kurumsal ya da düşünsel tahlillerin hatalı değerlendirmelerle sonuçlanması kuvvetle muhtemeldir. Zira bahsi geçen tarihsel yaklaşımdan yoksun bir değerlendirme, ilgili kurum ya da düşüncenin varlık amacını ortaya koyma konusunda eksik kalacaktır. Aynı durum, ulus devlet, ulusçuluk ya da milliyetçilik bakımından da geçerlidir. Bu nedenlerle günümüz ulus devlet, ulusçuluk (milliyetçilik) ve vatandaşlık konularında girilecek değerlendirmelerde, söz konusu düşünsel ve tarihsel temelleri akıldan çıkarmamak gerekir. Parantezi ileride tekrardan bu konuya dönecek şekilde şimdilik kapatılarak makalenin asıl konusuna dönmek gerekirse, kısaca değinilen düşünsel sürecin somut yansımalarına Fransa tarihinde rastlanmaktadır.

II. FRANSA'DA ULUSÇU (MİLLİYETÇİ) MUTLAK MONARŞİDEN HALK YA DA MİLLET EGEMENLİĞİNE GEÇİŞ

Ulusçuluk ya da *milliyetçilik* düşüncesinin ilk izlerine, Orta Çağ'ın ikinci yarısında mevcut birleşmiş ya da birleşme sürecinde olan krallıklarda rastlanmaktadır. Orta Çağ krallıklarının farklı coğrafyalara yayılmış olmaları ve bu

²⁸ Rousseau (1772), s.9.

²⁹ Giddens, ulusçuluğu ya da milliyetçiliği kullanırken "...*asıl olarak psikolojik bir olayı -bireylerin bir politik düzenin üyeleri arasındaki toplumsallığı vurgulayan semboller ve inançlar dizisini-...*" kastettiğini ifade etmektedir. Böylece yazar kavrama, manevi bağ vurgusu ile yaklaşmaktadır. Giddens, Anthony (1985) The Nation-State and Violence, (Çeviren: Atay, Cumhur (2008) Ulus Devlet ve Şiddet, 2. Baskı, İstanbul, Kalkedon, s.159.

farklı coğrafyalarda yaşayan halkın farklı dillere sahip olmaları, başta millî bir ülke birliğinin kurulmasına engel olmuştur. Ancak Orta Çağ'ın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik düşüncesine dayanan millî ülkeler oluşturulmuştur. Bunu başarabilen krallıklar, aynı dili konuşan insanların belirli coğrafi sınırlar üzerine yerleşmesi suretiyle sonuç elde edebilmişlerdir. Böylece 17'nci yüzyıl itibariyle Avrupa'da milliyetçilik, mutlak monarşi yönetimi ile bağdaştırılmıştır. *Milliyetçi monarşi* olarak adlandırılan bu siyasal sistemin en ünlü örneği ise aynı yüzyılın sonlarına doğru, yetmiş yılı aşkın bir süre (1643-1715) iktidarda kalan ünlü Fransız Kralı *14'üncü Louis* olarak gösterilir³⁰.

Bununla birlikte *ulusçuluk* ya da *milliyetçilik* düşüncesinin en etkili vurgusunun 1789 *Fransız İhtilali* ile ortaya konduğunu söylemek mümkündür. 1789 *İhtilali* öncesi dönemde Fransa³¹ *mutlak monarşi* yöntemi altında bulunmaktaydı. 1789 *İhtilali* neticesinde ise egemenliğin monarktan ya da monarşiden alınarak vatandaşlara devri sağlanmıştır. Bundan böyle, ulusu (milleti) oluşturan insanlar (halk), kendi kaderlerini kendileri belirleyecektir³². Bu açıdan bakıldığında, ulus devlet ve ulusçuluk anlayışının özünde demokratik bir karakteristiğin yattığı kolaylıkla fark edilebilmektedir. Öyle ki demokrasi, *Abraham Lincoln*'ün meşhur edebi tanımına göre, "*halkın, halk için, halk tarafından yönetimi*" değil midir?

Fransa'da egemenliğin demokratik yönde evrilmesi sürecinin öncesini de unutmamak gerekir. Bilindiği üzere, egemenlik mücadelesinde Fransa kralları hem feodal senyörlerle hem de Papalık ve Roma Cermen İmparatorluğuna karşı durmak zorunda kalmışlardır. Neticede Fransa kralları, ülke içindeki ve dışındaki en üstün güç olmalarını ilan eden bir formül olarak *egemenlik* kavramına sarılırlar³³.

³⁰ **Parkinson, C. Northcote** (1958) *The Evolution of Political Thought*, (Çeviren: Harmancı, Mehmet (1984) *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, 2. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi), s.66-67.

³¹ Fransa, Avrupa'nın modern devlet ya da ulus devlet yapılanmasına temel oluşturan düşünsel ve kurumsal değerlerin ortaya çıktığı öncü bir rol üstlenmektedir. Diğer bir ifadeyle Fransa'nın Kara Avrupası'nda geleneksel bir üstünlüğünün bulunduğu kabul edilmektedir. Ancak İkinci Dünya Savaşı akabinde Batı siyasetinin dümeni Kara Avrupası'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne geçtiği için Fransa'nın bahse konu geleneksel üstünlüğünü kaybettiği düşünülmektedir. Bkz. **Coşkun, İsmail** (1997) *Modern Devletin Doğuşu*, İstanbul, Der Yayınları, s.172.

³² **National Council of Educational Research and Training** (2019) *India and the Contemporary World – II*, Ghaziabad, New Print India, s.5.

³³ **Kapani** (2013), s.59-60.

Jean Bodin tarafından kaleme alınan *Devletin Altı Kitabı* (*Six Livres de la République*) adlı eserde egemenlik kavramının ilk kez tanımlanarak sistemli bir biçimde ele alındığı kabul edilmektedir. *Bodin*, 16'ncı yüzyılda Roma tarihinden faydalanmak suretiyle çağına uygun yeni bir devlet modeli tasarlama amacı güder. Bu yolda *Aristocu* bir yaklaşımda bulunur. *Bodin*'e göre tehlikeli olarak görülen dünya düzeninde, devletin (Fransa'nın) varlığını sürdürebilmesi için egemen bir yasa koyucuya ihtiyaç vardır. *Bodin*, böyle bir devletin demokrasi, monarşi ya da aristokrasi şeklinde yönetilebilmesini mümkün görse de ona göre en iyi yöntemi modeli *Fransız monarşisidir*³⁴. *Bodin*'in egemenlik teorisi, dönemin parçalanmış güç mücadelesinde amacına hizmet ederek monarşinin yerini sağlamlaştırmıştır. Ancak bu durum ilerleyen dönemde *Fransız İhtilali*'nin yaşanmasına engel olamayacaktır.

Fransız İhtilali'nin temelini, Amerikan Devrimi'nde olduğu gibi monarşinin aşırılıklarına dayandırmak mümkündür. *14'üncü Louis*'den itibaren tahta çıkan monarkların müşterek bir biçimde genişleme politikasını benimsemeleri ve Amerikan Devrim Savaşları'nda yapılan askeri kaynaklı harcamalar Fransız hazinesini zayıflatmıştır. Bu zayıflama, monarşinin ek vergi toplaması yoluyla aşılmaya çalışıldığında ise monarşinin egemenliği sorgulanmaya başlamıştır³⁵. Neticede *1789 İhtilali* yaşanarak egemenlik konusundaki demokratik dönüşüm gerçekleşir. Diğer taraftan bu dönüşüm süreci aynı zamanda milliyetçilik mecrası bakımından da demokratik bir evrilme olarak kabul edilmelidir. Başta mutlak monarşi ile bağdaşan milliyetçilik düşüncesi, 1789 İhtilali ile birlikte benimsenen halk ya da millet egemenliği anlayışı çerçevesinde artık, demokratik yönetim (demokrasi) ile örtüşür bir niteliğe bürünmektedir.

Kısaca yaşanan dönüşüm sürecine bakıldığında, Orta Çağ'a kadar dayanan ulusçuluğun (ya da milliyetçiliğin) başta mutlak monarşilerin merkezi otoritesine hizmet eden bir araç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mutlak monarşi yönetiminin aşırılıklarına bir tepki olarak düşün dünyasında ortaya atılan demokratik düşünceler zamanla gelişme göstermiştir. Bu gelişimin somut neti-

³⁴ **Harding, Alan** (2011) *Medieval Law and the Foundations of the State*, 1. Baskı, New York, Oxford University Press, s.318-319.

³⁵ **Sander, Oral** (2013) *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, 25. Baskı, Ankara, İmge, s.161-163.

cesi olarak yaşanan 1789 İhtilali'nde ise ulusçuluk demokrasi yönünde evrilmiştir. İhtilal ile birlikte ulusçuluğun demokrasiye hizmet eden bir araca dönüşmesi söz konusudur. Bu somut dönüşüm, düşün dünyasındaki paraleli ile ahenkli bir dönüşümdür. Yukarıda kısaca değinildiği üzere, *Machiavelli*'nin ulusçuluk anlayışında, dönemin İtalyası'nda mutlak monarşi desteklenmektedir. 18'inci yüzyıla gelindiğinde ise *Rousseau* düşüncesinde ulusçuluk, mutlak yetten demokrasi boyutuna taşınmaktadır. Böylece ulusçuluk (milliyetçilik) düşüncesinin 18'inci yüzyıl itibariyle demokratik bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür.

Şunu da belirtmek gerekir ki kısaca değinilen bu olumlu dönüşüm aynı zamanda, ulusçuluğu ya da milliyetçiliği varlığının merkezinde temel bir unsur olarak barındıran ulus devlet bakımından da demokratik bir dönüşüm şeklinde yorumlanabilir. Bu dönüşüm ise hem düşünsel hem de uygulama boyutunda nihai görülebilecek bir değişim değildir. Öyle ki demokrasi gibi aynı zamanda bir idealin ifadesi olan dinamik ve belirsiz bir kavramla bağlantılı bulunmaları dahi tek başına ulusçuluğu ve ulus devleti olumlu ya da olumsuz sürekli bir dönüşüme tabi kılmaktadır. Aşağıda kısaca ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, tarihi yaklaşım bu görüşü doğrulamaktadır.

III. ULUSÇULUĞUN (MİLLİYETÇİLİĞİN) VE ULUS DEVLET DÜŞÜNCESİNİN AVRUPA'DAKİ YÜKSELİŞİ

19'uncu yüzyıl Avrupası'nda *ulusçuluk (milliyetçilik)* düşüncesinin yükselişi olgusu, dönemin temel bir özelliği olarak önem arz etmektedir. Fransa'da 1830 ve 1848 Devrimleri; dönüşen ekonomik üretim şeklinin ortaya çıkardığı yeni işçi sınıfının artan sorunları yanında, liberalizm ile eşgüdümlü olarak yükselen ulusçuluk akımının etkisiyle yaşanmıştır. Söz konusu ikili gücün (liberalizm ve ulusçuluğun) bu dönemdeki etkisi Fransa ile sınırlı kalmamıştır. Aynı dönemde İtalya'da, Almanya'da ve Macaristan'da yaşanan ayaklanmalar da yine liberal ulusçuluk temeline dayandırılmıştır. Bu bağlamda 19'uncu yüzyılda ulusçuluk düşüncesinin liberalizmin doğal bir sonucu olarak yükselişe geçtiği kabul edilmektedir³⁶.

³⁶ Sander (2013), s.188-190.

Milliyetçiliğin yükselişinin açıkça gözlemlendiği ülkeler arasında Almanya dikkat çekicidir. 19'uncu yüzyılda Almanya'da geliştirilen milliyetçilik düşüncesi, geçmişteki *Napolyon* saldırılarından kaynaklı, Fransa karşıtı bir tutum olmakla birlikte, anti-kozmpolit bir duruş olarak da nitelendirilmektedir. Bu bağlamda *Fitche* tarafından savunulan milliyetçilik düşüncesi, Almanca dilini konuşan tüm devletleri tek bir çatı altında toplamayı amaçlamaktadır. Düşünür, *üstün* Alman milletinin kendi içinde varlığını sürdürebilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bahse konu *otarşi* savunması, ekonomik boyutta *dışa kapalı bir ticarete* kadar uzanmaktadır. Daha da öteye giden *Fitche*, toplumun mükemmel ahlâk yapısının korunması gerekçesiyle Alman ülkesinin kapılarının turistlere kapatılması gerektiğini de önermektedir³⁷.

Fitche düşüncesi, 20'nci yüzyılda, iki savaş arası dönemde yükselişe geçecek olan Alman ırkçılığının öncü temelleri olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan Fransa ile Almanya arasındaki uluslararası gerilimin, her iki tarafta karşılıklı olarak doğurduğu hasmane duyguların ortak çıktısının milliyetçilik düşüncesinde birleşmesi dikkat çekicidir. Bu durum milliyetçilik düşüncesinin yükseliş dönemlerinde ilgili coğrafyada hızla yayılabilmesi yönünde bir karakteristiğe sahip olduğunun da somut bir örneği olarak gösterilebilir.

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına neden olan somut ve *görünürdeki sebep*, Avusturya Macaristan İmparatorluğu Veliahdı *Franz Ferdinand*'ın, *Sırp milliyetçiliğine dayalı olarak* suikasta uğraması ve bunun sonucunda ölmesidir³⁸. Diğer bir ifadeyle Birinci Dünya Savaşı'nın nedeni görünürde, *milliyetçilik düşüncesine* dayanan bir suikast eylemi olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan devletler arasındaki çıkar çatışmasında dahi, ulusçuluk ya da diğer ifadeyle milliyetçilik düşüncesinin yükselişini esaslı bir neden olarak kabul etmek gerekir. Öyle ki ulus devletlerin dış politikada daha saldırgan olmalarına yol açan asıl saik, ulus çıkarlarının öncelenmesinden başka bir şey değildir. Aslında bu durum ulus devlette, devlet çıkarları ile ulus çıkarlarının özdeşleşmesinden ileri gelmektedir.

³⁷ Mosca, s.298.

³⁸ *Görünürdeki sebep* ifadesi bilinçli bir vurgudur. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın mutlak ve kesin olarak tek bir sebebe dayandığını iddia etmek pek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. Dönemde biriken gerilimin, görünürdeki sebep haricinde ve belki de daha etkili başkaca devletler arası çıkar çatışmalarından kaynaklanmadığını düşünmek pek mümkün değildir. *Sander*, söz konusu çok boyutlu olaylar zincirini özet olarak, anlaşılır şekilde ortaya koymaktadır. Konu için bkz. *Sander* (2013), s.354-356.

Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren etkili bir fenomen olan ulusçuluk ya da ulus devlet anlayışının yükselişi olgusu, İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan tarihi süreç içinde yükselişini sürdürmüştür. Bu durum daha ziyade Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya, Fransa ve İngiltere gibi galip devletlerin dahi ekonomik bir dar boğaza girmelerine bağlanabilmektedir. Galip devletlerin içinde bulunduğu ekonomik kriz ortamının yanı sıra, savaşın asıl mağlubu olan Almanya'nın yaşadığı ekonomik sıkıntı da yine bu dönemde milliyetçilik düşüncesinin toplumsal olarak hızla benimsenmesine ve güçlenmesine uygun bir ortam sunmuştur. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın temel sebeplerinden biri olarak kabul edilen, 1919 ile 1931 yılları arasındaki bahse konu ekonomik çöküntü, Almanya'da *Hitler*'in iktidara gelişini dolayısıyla da sonrasında ırkçılığa dönüşecek olan milliyetçilik düşüncesinin yükselişini kolaylaştırmıştır³⁹.

Adları her ne kadar Dünya Savaşı olarak adlandırılmış olsa da gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse İkinci Dünya Savaşı aslen büyük ölçüde Avrupa merkezlidir⁴⁰. İki savaş da özünde, Avrupa'daki ulus devletler arasında cereyan eden *ulusal* çıkar çatışmalarına dayalı çok taraflı savaşlardır. Bu açıdan bakıldığında, ulus bilincinin ya da milliyetçilik düşüncesinin ve ulus devlet düşüncesinin yükselişi olgusunun en olumsuz çıktısının Dünya Savaşları olarak gösterilebilmesi de mümkündür. Aynı şekilde bu süreçte Almanya'da, İtalya'da ve İspanya'da görülen faşist rejimlerin de yine yükselişte olan ulusalcılık ya da milliyetçilik düşüncesinden temellendiği görülmektedir. Ancak söz konusu durum tek başına milliyetçilik ya da ulusçuluk düşüncesinin tümüyle kötü bir akım olarak yaftalanmasına neden olmamalıdır. Zira soyut düşünce akımlarının aşırılıklardan kaynaklanarak amaçlarından uzaklaştırılabilmesi ihtimali, sosyal bilimlerdeki tüm müphem ve soyut kavram ve kurumlar için geçerlilik arz eden bir risktir. Bu yorumun, yine aynı dönemde *Hitler* gibi faşist bir liderin *Weimar Anayasasının* özgürlükçü ortamından faydalanması⁴¹ örneği ile desteklenebilmesi mümkündür.

³⁹ Sander, Oral (2014) *Siyasi Tarih: 1918-1994*, 24. Baskı, Ankara, İmge, s.41-42.

⁴⁰ Sander (2014), s.117.

⁴¹ Almanya'da Weimar Anayasası döneminde, 1920'de *Kapp Darbesi* girişimi, 1923'te ise bu kez *Hitler* tarafından başlatılan bir diğer darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Dünya Savaşları döneminde ulus bilincinin ya da diğer ifadeyle milliyetçilik düşüncesinin yükselişi, bağımsızlık mücadelesi veren toplumların bağımsızlıklarına kavuşmaları bakımından olumlu bir etkidir. Benzer şekilde faşizme karşı verilen liberal mücadele de yine ulus bilincinden ya da milliyetçilik düşüncesinden beslenmiştir. Diğer taraftan milliyetçilik düşüncesinin faşizm ya da ırkçılık yönünde evrilmesine de yine aynı dönemde tanık olunmuştur⁴².

Dolayısıyla tarih şunu ortaya koymaktadır ki ulus bilincinin, ulus devlet anlayışının ya da bir diğer ifadeyle milliyetçiliğin yükselişi, bazen iyi bazen kötü sonuçlara neden olabilmektedir. Bu itibarla ulus devletin demokratik ve liberal bir nitelik taşıyabilmesi ya da tam aksi, faşist ve antidemokratik bir niteliğe bürünebilmesi mümkündür. Bahse konu niteliksel farklılaşma ise her bir siyasal düzene ait ampirik verilere bağlı bulunmaktadır. Bununla birlikte demokrasi ve insan hakları bakımından varılan aşamada, çağdaş ulus devletlerin genel olarak demokratik olma çabası içinde buldukları söylenebilir. Her ne kadar her bir devlet düzeni kendine has bir takım özgün nitelikler barındırsa da çağdaş ulus devletlerin genelinin sahip olduğu kabul edilen bazı ortak niteliklerin varlığından bahsedilmektedir. Bu ortak niteliklerden birinin ise *vatandaşlık (yurttaşlık)* olduğu kabul edilmektedir⁴³.

IV. ANAYASA HUKUKU PERSPEKTİFİNDEN (ULUS) DEVLETİN BİR UNSURU OLARAK ANAYASAL VATANDAŞLIK

Pierson, modern devletin (ulus devletin) demokratik olma savını, *vatandaş ile devlet ilişkisi* çerçevesinde sorgulamaktadır. Yazara göre, devletin müdahaleci eylemlerini halkın iradesini temsil ediyor olma gerekçesiyle tümüyle meşrulaştırmak doğru değildir. Bununla birlikte, Avrupa'da ortaya çıkan modern devletlerin genel olarak *liberal demokrasiler* olduklarını da kabul etmek

⁴² Birinci Dünya Savaşı sonrasında, savaş sırasında yaşanan insan kayıpları Avrupa genelinde toplumlarda ulusçuluk düşüncesinin yükselişine yol açmış ve neticede uluslararası hukuk bakımından büyük önem taşıyan self determinasyon ilkesi kabul edilmiştir. Diğer taraftan *saldırgan milliyetçi akımlar* da yine aynı dönemde türemiştir. **Sander** (2013), s.396-397.

⁴³ *Poggi* tarafından yapılan tespite göre, çağdaş ulus devletlerin ortak özelliklerinden biri de yurttaşlıktır. **Poggi, Gianfranco** (1990) *The State Its Nature, Development and Prospects*, (Çeviren: Babacan, Aysun (2011) *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), s.39.

gerekir. Nitekim bu devletlere bakıldığında genel olarak, parlamentolar gibi *demokratik kurumlar*, *serbest piyasa ekonomisi* ve *sivil hakların* varlığı göze çarpmaktadır ki sayılan nitelikler devletlere *liberal demokratik* bir özellik kazandırmak için yeterli görülebilir⁴⁴.

Pierson tarafından sıralanan bu üç temel nitelik ise içerik bakımından son derece geniş bir unsurlar dizisini beraberinde getirmektedir. Örneğin demokratik kurumlardan kasıt parlamento haricinde hangi kurumların varlığı gerekir? Bu kurumların demokratik olarak nitelendirilebilmeleri için taşınmaları gereken özellikler nelerdir? Ya da serbest piyasa ekonomisinin sağlanması için gereken hukuksal ve kurumsal yapılanmanın içeriği nedir? Bu gibi sorular nedeniyle *Pierson*'un *liberal demokratik* nitelemesinin bir ölçüde muğlak olduğunu söylemek mümkündür. Bu muğlaklık *Poggi* tarafından daha açık hale getirilmektedir.

Liberal demokratik bir görünümle tarih sahnesine çıkan Avrupa'daki ulus devletin çağdaş görünümünü betimlemek gerekirse, *Poggi* tarafından öne sürülen düşüncelere değinmek uygun bir yöntem olacaktır. *Poggi*, ulus devletlerin çağdaş niteliklerini şu şekilde sıralamaktadır⁴⁵:

1) *Ulus olmak*: Bu nitelik, devletin insan unsurunun basit bir nüfus olmaktan öteye taşınması gerektiğini ifade eder. Ulus olmak, kişi ile devlet arasındaki duygusal aidiyet bağı olarak tanımlanabilir. Bu bağı (ulus olma bilincinin) sağlıklı bir şekilde kurulması, ulusal kimliği paylaşan insanlar arasındaki iletişimi ve bağı da olumlu etkiler. Bahse konu olumlu etki, ekonomik boyut dâhil olmak üzere toplumsal yapının kuvvetlenmesine hizmet edebilir.

2) *Demokratik meşruiyet*: Demokratik meşruiyet arayan devlet, eylemlerinde halkın desteğini arar. Bu desteğin elde edilmesi için halkın taleplerine kayıtsız kalmaz. Böylece meşruiyet temelinden sapmamak kaydıyla devletin destek talebi halk tarafından olumlu karşılanabilmektedir.

3) *Yurttaşlık (Vatandaşlık)*: Ulus olma ve demokratik meşruiyetin anlam kazanmasına zemin oluşturan nitelik, yurttaşlık ya da vatandaşlık olarak adlandırılan kurumdur. Yurttaşlık, devleti oluşturan insanlar arasındaki *özel*

⁴⁴ **Pierson, Christopher** (2004) *The Modern State* (Çeviren: Kutluğ, Neşet / Erdoğan, Burcu (2014) *Modern Devlet*, 2. Baskı, İstanbul, Chiviyazıları), s.83.

⁴⁵ Sayılan nitelikler ve bu niteliklerin kapsamı için bkz. **Poggi**, s.36-45.

manevi bağı ifade eder. Yurttaşlık sayesinde devlet ile yurttaş arasındaki ilişkide mevcut hak ve ödevlerin, insanlar arasında *genel ve eşit* olarak sahiplenilmesi sağlanır. Bu bağ beraberinde toplumsal birlikteliği pekiştirmektedir.

4) *Devlet ve hukuk*: Modern devletin artan fonksiyon alanı ile birlikte genişleyen etkinlik çerçevesi beraberinde, devlet ile hukuk arasındaki ilişkinin daha sıkı bir niteliğe bürünmesine yol açmaktadır. Günümüzde ulus devlet, neredeyse tüm eylemlerinde hukuku zorunlu bir araç olarak kullanmaktadır. Bu bağlamda egemenlik olgusunun en belirgin göstergesi yasama faaliyeti olarak örneklendirilebilir.

5) *Bürokrasi*: Bir üstte yer alan hukuk niteliğinin bir uzantısı olarak ulus devlette idari faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için bürokratik bir organik yapılanmanın varlığı gerekir. Devletin eylem alanının zamana bağlı olarak genişlemesi, bahse konu bürokratik yapının da genişlemesine yol açmaktadır. Hukuk gibi bürokrasi de günümüz ulus devletlerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilmektedir.

Poggi, tarafından sayılan unsurlardan *ulus olma şartı* ile *vatandaşlık* (*yurttaşlık*) arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. *Poggi*'ye göre *ulus olmak*, insanlar ile devlet arasındaki bağıdır. *Vatandaşlık* ise toplumu oluşturan insanlar arasındaki manevi bağ şeklinde tanımlanmaktadır. Öze bakıldığında, her iki tanım da aynı noktada birleşmektedir: Ulus devletten bahsedebilmek için aralarında ortak bir bilincin oluştuğu bir insan grubunun varlığı gerekmektedir. Vatandaşlık, bu bilinci pekiştiren *hukuki bir statü* olarak tanımlanabilir. Ulus olmak ifadesi ise daha soyut ve manevi boyuttaki bir bütünlüğün vurgusudur. Ulus bilinci, vatandaşlık statüsünün getirdiği eşit hak ve yükümlülükler sayesinde insanlar arasındaki birlikteliği kuvvetlendirmektedir. Aynı kurallara tabi, aynı yükümlülükler ve haklara sahip bulunan insanlar arasındaki manevi bağın hukuki zemindeki görünümü *vatandaşlık* şeklinde tezahür etmektedir.

Diğer taraftan vatandaşlığın devlet bakımından iki farklı boyutta büyük öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. İlkin, vatandaşlık devletin insan unsurunun kendi içindeki bütünlüğünü pekiştiren bir etkidir. Halk ya da millet olarak adlandırılan devletin insan unsuru, vatandaşlık sayesinde hukuki olarak *homojen* bir yapı kazanabilmektedir. İkinci boyutta ise vatandaşlık, devlet

ile halk ya da millet arasındaki ilişkideki manevi bağın kuvvetlenmesine yol açmaktadır. Böylelikle vatandaşlık sayesinde, devletin varlığı farklı boyutlarda kuvvet kazanabilmektedir. Peki vatandaşlık ya da yurttaşlık kavramından ne anlamak gerekir?

1789 İhtilali hem ulus devlet kurumuna hem de modern *ulusal vatandaşlık* düşüncesine kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte ne ulus devlet ne de vatandaşlık, *durduk yere (ex nihilo)* icat edilen kavramlardır. Ulus devlet, sınırları belirlenmiş devlet kurumu çerçevesinde yüz yıllara dayanan ulus bilincinin gelişimi ile eşgüdümlü olarak ortaya çıkabilmiştir. Vatandaşlığın temelini ise Fransız İhtilali öncesine, *ancien régime* döneminin teori ve uygulamalarına dayandığı kabul edilmektedir. Bu bakımdan modern ulusal vatandaşlığın dayandığı en önemli temellerden biri, teorik zeminde *Sieyès* tarafından dile getirilen, *kanun önünde eşitlik ilkesidir*⁴⁶.

Vatandaşlık ya da eş anlamlı kullanımı olan *yurttaşlık* kavramının tanımı meselesi farklı yaklaşımlara konu edilebilmektedir⁴⁷. *Liberal* yaklaşımla, vatandaşlık bir *statü*dür. Bu statü sayesinde bireyler ulus devletlerde belirli haklara sahip olabilmektedirler. Liberal görüşe göre rasyonel yurttaş kendi faydasını maksimize etme eğilimindedir. Devlet ise vatandaşın bu amacına hizmet etmek durumundadır. Liberal yaklaşımla ele alındığında, devlet ile vatandaş arasındaki ilişkide devletin vatandaşına asgari düzeyde sosyal ve ekonomik standart sağlaması beklenmektedir. Bu beklenti sosyal eşitsizliklerin tümüyle giderilmesi aşamasına ulaşmamaktadır. Bununla birlikte liberallere göre devletin en azından, ekonomik anlamda toplumun en zayıf sayılabilecek olan kesimini etkilemesi muhtemel ekonomik riskleri azaltması gerekir⁴⁸.

Toplulukçu (komüniter) yaklaşım ise vatandaşlık konusunda toplum menfaatinin bireysel menfaatten üstte tutulması gerektiğini, ancak kamu hizmetleri sayesinde öncelenen kamu yararı ile bireysel menfaatin artırılacağını savunmaktadır. Bu bağlamda toplulukçu anlayışa göre vatandaşlığın, kamu

⁴⁶ **Brubaker, Rogers** (1994) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, 2. Baskı, Massachusetts, Harvard University Press, s.35-40.

⁴⁷ Bir tanıma göre *vatandaşlık*, “devletin tek taraflı, egemenlik hakkını kullanarak, koşullarını ve hükümlerini saptadığı bir hukukî statüyü gerçekleştiren fert ile arasında kurulan bir hukukî bağ”dır. Bkz. **Uluocak, Nihal** (1988) *Türk Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, s.6.

⁴⁸ **Jones, Emma / Gaventa, John** (2002) *Concepts of Citizenship: A Review*, Sussex, Institute of Development Studies, s. 3.

yararına (ortak yarara) saygı ve kamu hizmetinin önemine yönelik algı gibi bir takım yurttaşlık meziyetlerinin geliştirilmesi amacı çerçevesinde tanımlanması söz konusudur⁴⁹.

Bunların haricinde *cumhuriyetçi vatandaşlık (civic republican)* yaklaşımı ise vatandaşlığın, müşterek toplumsal kültürden doğan ortak bir yurttaşlık kimliği olarak anlaşılması gerektiğini savunur. Cumhuriyetçi yaklaşıma göre, vatandaşlar arasında toplumsal birlik ve bütünlüğün asli unsuru olarak bireysel ödevler ya da yükümlülükler gösterilmektedir. Diğer taraftan bir genellemeye göre, cumhuriyetçi yaklaşım *katılımcı demokrasiyi* desteklerken, liberal yaklaşımın ise *temsili demokrasiyi* savunduğunu söylemek mümkündür⁵⁰. Komüniter yaklaşımı bir kenara koyacak olursak, cumhuriyetçi yaklaşım ile liberal yaklaşımın birbirine epeyce yakın ve ayrılması güç yaklaşımlar olduğu ortadadır. Bu iki benzer yaklaşım arasındaki temel fark ise özetle şudur: cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışı, kolektif bir kimlik anlayışına dayanan ortak bir politik projenin varlığını gerektirirken; liberal vatandaşlıkta ise kimlik ortak değil tamamen bireysel ve apolitiktir. Böylelikle liberal yaklaşımda vatandaşlık, kişisel menfaate ulaşma aracı olarak tanımlanmaktadır⁵¹. Cumhuriyetçi vatandaşlıkta ise birey kişisel olarak değil, toplumsal kimlik vurgusu ile tanımlanır. Cumhuriyetçi vatandaşlık bu nedenle kişiyi değil, toplumu önceleyen bir anlayış olarak nitelendirilebilir.

Anayasa hukuku perspektifi ise vatandaşlık ile devlet arasındaki bağı daha somut biçimde ortaya koyar. Bu açıdan vatandaşlık, en sade anlatımı ile devletin insan unsuru olan halk ya da millet ile arasındaki hukuki ilişkiyi ya da bağı ifade eder. Yukarıda kısaca tanımlanan liberal, cumhuriyetçi ya da komüniter yaklaşımlar vatandaşlığa dair siyasi nitelemeler olarak kabul edildiğinde, anayasal düzlemde vatandaşlığın ilgili anayasal düzene bağlı olarak farklılaşabilmesi mümkündür⁵².

⁴⁹ **Smith, Anna-Marie** (1998) Laclau and Mouffe: The Radical Democratic Imaginary, London, Routledge, s.117-118.

⁵⁰ **Jones / Gaventa**, s.4.

⁵¹ **Rosenfeld, Michel** (2010) The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community, Oxon, Routledge, s.221.

⁵² Liberal bir anayasal düzende vatandaşlığın da liberalleşmesi ya da tam aksi, liberal olmayan bir anayasal düzende komüniter vatandaşlık anlayışının ortaya çıkabilmesi gibi.

Modern vatandaşlıkta ise asıl vurgunun *eşitlikte* yoğunlaştığı kabul edilmektedir. Modern anlamıyla vatandaşlık, tüm insanların doğal olarak eşit olduğu yönündeki evrensel aksiyoma dayanır. Bu yönüyle modern vatandaşlık, modern öncesi dönem anlayışından ayrılır⁵³. Fransız İhtilali öncesinde, vatandaşlık kavramı ile ulus kimliği ilişkilendirilememiştir. Modern (eşit) vatandaşlık ile ulus devlet arasındaki mutlak bağ ancak İhtilal ile birlikte somutlaşabilmiştir⁵⁴.

Günümüzde geçerliliğini sürdüren *eşit vatandaşlık*, temel insan haklarını ve devlete karşı bir dizi yükümlülüğü de beraberinde getirmektedir. Bu hak ve yükümlülüklerin kapsamı ve niteliği zamana ve yere göre devletler arasında farklılık gösterebilmektedir. Ancak söz konusu hak ve yükümlülükler ilgili devletin tüm vatandaşları bakımından, eşitlik ve genellik ilkelerine uygun olarak geçerlilik arz eder. Diğer taraftan liberal ya da cumhuriyetçi vatandaşlık ayrımı gözetmeksizin vatandaşlığın günümüzdeki ortak işlevsel amacının, her bir vatandaşın kendini gerçekleştirmesine ve diğer vatandaşlarla birlikte kolektif halk yönetimine dâhil olmasına izin vermek olduğu kabul edilmektedir⁵⁵.

Anayasa hukuku bakımından vatandaşlığın farklı siyasi nitelemelere konu olabilecek şekilde düzenlenebilmesi imkân dâhilinde bulunmakla birlikte, anayasacılık düşüncesine uygun vatandaşlık anlayışının *liberal ve demokratik* bir görünüme sahip olması beklenir. Zira *anayasal devlet* düzenleri ile *anayasalı devlet* düzenleri arasındaki temel farklılık⁵⁶ bu iki özellikten kaynaklanmaktadır. Anayasal devlette asli amaç, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin tesisi suretiyle siyasi iktidarın sınırlandırılmasıdır. Bu sebeple anayasacılık düşüncesinin temel karakteristiğinin *liberal ve demokrat* olması hasebiyle çağdaş anayasal vatandaşlığın da bu niteliklere sahip olması beklenir⁵⁷.

⁵³ Rosenfeld, s. 213-214.

⁵⁴ Habermas, Jürgen (1996) "Citizenship and National Identity", Steenbergen, Bart Van (Editör) The Condition of Citizenship, 1. Baskı, London, SAGE, s.23-24.

⁵⁵ Rosenfeld, s.221.

⁵⁶ 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi m. 16 uyarınca *hakların güvence altına alınmadığı ve kuvvetler ayrılığı prensibinin benimsenmediği bir düzende gerçek anlamda bir anayasanın bulunmadığı* kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle söz konusu madde ile gerçek anlamda bir anayasanın varlığı, bahse konu iki koşulun karşılanmasına bağlanmaktadır. *Teziç* bu durumu, anayasanın *siyasî anlamı (niteliği)* olarak tanımlamaktadır. Bkz. *Teziç*, s.4.

⁵⁷ Kaldı ki Fransız İhtilali ile icat edilen modern vatandaşlık kurumunun temeli, *hukuk önünde eşitlik ilkesine* dayandırılmakta ve bu bağlamda İhtilal *demokratik* olarak nitelendirilmektedir. Bkz. *Brubaker*, s.40-43.

V. TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN ANAYASAL DÜZENİNDE ULUS ANLAYIŞI YA DA ATATÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ ÜZERİNE KISA BİR HATIRLATMA

Buraya kadar yapılan açıklamalar neticesinde, ulus devlet ile vatandaşlık arasında öncelikle tarihsel bakımdan müşterek kaynak paylaşımının bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan ulus devlet ile vatandaşlık arasında organik bir ilişkinin de bulunduğu ortadadır. Anayasa hukuku boyutunda devletin insan unsuru, hukuki bir statü olarak anayasal vatandaşlık ile büyük oranda örtüşmektedir. Bu bakımdan vatandaşlık, ulus devletin kurucu bir unsuru olarak kabul edilebilir. Ortaya konulmaya çalışılan ilişkide, *ulus bilinci* ya da diğer ifadeyle *millet bilinci* ya da *milliyetçilik (ulusçuluk) düşüncesi* büyük önem arz etmektedir. Öyle ki bu bilinç ya da düşünce hem ulus devletin oluşumu hem de vatandaşlığın ortaya çıkışında *temel birleştirici faktör* niteliğindedir.

Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından benimsenen anayasal anlayışa da kısaca değinmek gerekir. Anayasal anlayışa geçmeden önce ise *Atatürk*'ün Türk devrim tarihini tahlil ederken izlenmesini işaret ettiği önemli bir hususu paylaşmak gerekir. *Atatürk*'e göre, “*Türk demokrasisi, Fransız Devrimi'nin açtığı yolu izlemişse de, kendine özgü ayırıcı yanlar geliştirmiştir. Çünkü her ulus, devrimini kendi toplum çevresi gereklerine ve gereksinmelerine, iç durum ve konumuna, devrimini yaptığı zamana göre yapar.*”⁵⁸ *Atatürk* tarafından ifade edilen bu durum, geçmişte olduğu gibi günümüzdeki bilimsel değerlendirmeler için de önemli bir gerekliliktir. Özellikle de sosyal bilimlerde gerçekleştirilen değerlendirmelerin sağlıklı ve doğru sonuçlar verebilmeleri; yere, zamana ve ilgili taraflara bağlı, çok yönlü ve gerçekçi bir akıl yürütmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu durum, Türk anayasal düzeninde millet ve vatandaşlık konularındaki değerlendirmeler için de geçerlilik arz etmektedir.

Bu kısa ve fakat kritik yönetsel hatırlatma akabinde, konumuza tekrardan dönecek olursak; Türkiye Cumhuriyeti Devleti 1982 Anayasası, henüz Başlangıç kısmında milli bütünleşmeyi manevi ortak değerlere bağlayarak *Ata-*

⁵⁸ *Mustafa Kemal Atatürk*'ün 24 Temmuz 1922'de *Matin Gazetesi*'ne verdiği demeçten aktaran **Berkes, Niyazi** (2017) *Atatürk ve Devrimler*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, s.9.

türkçü millet ya da *Atatürk milliyetçiliği* anlayışını ifade etmiştir. 1982 Anayasası m. 66, “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.*” düzenlemesi ile vatandaşlık konusunda yine bu yaklaşımla ahenkli bir tavır ortaya koymaktadır. Buna göre Atatürkçü millet ya da Atatürk milliyetçiliği, *sübjektif millet* anlayışı ile örtüşmektedir. Bahse konu anlayış millet unsurunun oluşumu için ırk, dil, din gibi maddi, çağdışı ve ayırıcı birtakım unsurların varlığını şart koşmaz. Bu nedenle de Atatürkçü millet ya da Atatürk milliyetçiliği anlayışının birleştirici ve bütünleştirici bir etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir⁵⁹. Bahse konu bütünleştirici yaklaşım vatandaşlık statüsüne de açıkça sirayet etmekte, Türk vatandaşları arasındaki manevi bağın temelleri de yine Atatürkçü (sübjektif) millet anlayışına dayandırılmaktadır⁶⁰.

Atatürk milliyetçiliği politik bir ideoloji tercihi değil, anayasal düzenin ya da devletin varlığını sürdürebilmesine hizmet eden destekleyici bir anlayışın, manevi ortak bir değerın ifadesidir. Bu yönüyle ele alındığında, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan bugüne söz konusu haklı ve meşru amaca hizmet ettiği de ortadadır. Diğer taraftan tarihi bir okuma yapıldığında, Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin başarısında dahi yine bu bütünleştirici anlayışın müspet etkisi açıkça görülebilmektedir⁶¹. Türk Anayasa tarihine bakıldığında, benimsenen millet ya da milliyetçilik anlayışının, millet egemenliğini ve dolayısıyla da demokrasiyi desteklediği görülür. Bu bakımdan Atatürkçü millet ya da

⁵⁹ Bu konuda karşı görüşe sahip Erdoğan'a göre, “...Bir defa, milliyetçilik günümüzün çoğulcu, çeşitlilik içeren toplumlara uygun bir referans çerçevesi değildir. Yani, eğer toplumsal barışı amaç ediniyorsanız, milliyetçilik tam da bundan dolayı uzak durmanız gereken bir referanstır. Çoğulcu toplumlarda milliyetçilik bütünleştirici olmak şöyle dursun tam aksine bölücüdür. İkincisi, sadece milliyetçiliğe değil herhangi bir ideolojiye atıfta bulunmak zaten anayasal devlet için uygun değildir. Çünkü toplularda farklı dünya görüşü, ideoloji ve hayat tarzlarına sahip olan muhtelif gruplar vardır ve devletin gruplardan birisine karışık gelebilecek herhangi bir ideolojik perspektifi bütün toplum için zorunlu hale getirmesi özgürlükçü ilkeyle ters düşer...” **Erdoğan, Mustafa** (2016) “Atatürk Milliyetçiliği Türkiye'yi Bölüyor”, 8 Mart 2016 Tarihli Yeni Asya Gazetesi, <http://www.yeniasya.com.tr/roportaj/aturk-milliyetciligi-turkiye-yi-boluyor_388656> s.e.t. 04.04.2019. Bir diğer karşı görüş için bkz. **Şirin, Tolga** (2013) “Milliyetçilik İdeolojisi ve Anayasa”, 24 Mart 2013 Tarihli Radikal 2, <<http://www.radikal.com.tr/radikal2/milliyetcilik-ideolojisi-ve-anayasa-1126593/>> s.e.t. 04.04.2019.

⁶⁰ 1982 Anayasasının Başlangıç kısmında “*Topluca Türk vatandaşlarının milli gurur ve iftiharlarında, milli sevinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu...*” ifade edilmektedir.

⁶¹ Doğan ve Şit tarafından yapılan şu değerlendirme, bizim de katıldığımız bu görüşü açıkça ortaya koymaktadır: “...*Ulusal Kurtuluş Savaşı sonunda kurulan Cumhuriyeti oluşturan insan topluluğunun homojen yapıda olmadıklarını kabul etmenin mantığını anlamak mümkün değil? Sanki Ulusal Kurtuluş Savaşı tesadüfen bir araya gelmiş insanlar tarafından yapılmış ve sonunda Türkiye Cumhuriyet Devleti Kurulmuş. Dernek kurarken bile kurucuların ortak bir amacının olması gerektiği açıktır...*” Bkz. **Doğan, Vahit / Şit, Banu** (2008) “Anayasal Vatandaşlık Kavramı”, Doğan, Vahit / Tanrıbilir, Feriha Bilge / Şit, Banu (Editörler), Türk Vatandaşlığı Kanununun Tasarısı Sempozyumu (29 Şubat 2008) Bildiriler, 1. Baskı, Ankara, Seçkin, s.21.

Atatürk milliyetçiliğini ırkçılığa uzanabilecek derece riskli, çağdışı bir ideoloji olarak nitelenecek pek gerçekçi ya da haklı bir eleştiri olarak görülemez.

Kanaatimizce (Atatürkçü millet ya da Atatürk milliyetçiliği anlayışına yönelik) bahse konu eleştiriler, millet ya da milliyetçilik kavramlarının soyut nitelikleriyle aynı zamanda bir dizi politik görüşü de işaret etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak şunu unutmamak gerekir ki sosyal bilimlerdeki ya da hukuktaki birçok kavram soyut belirsiz ve kimi zaman olumlu kimi zaman olumsuz anlamlar yüklenebilecek niteliktedir. Demokrasi ve insan hakları kavramları bu durumun en somut örnekleri değil midir? Her iki kavramın da asıl amaçlarından saptırılarak farklı gayrimeşru amaçlarla kullanılabilirdiği tarihi bir olgu olarak kabul edilmektedir⁶². İşte bu açıdan yaklaşıldığında, Atatürk milliyetçiliği ya da Atatürkçü millet anlayışını yargılamanın kanaatimizce anayasal düzene hiçbir faydası bulunmamaktadır. Ancak zararı konusunda aynı etkisizlikten bahsedebilmek mümkün değildir. Kaldı ki anayasa hukuku perspektifinden yaklaşıldığında, yürürlükteki anayasa kurallarına saygılı olmak gibi bir ön kabulü üstlenmek gerekir. Aksi halde girişilecek tahlil anayasa hukukunun bilimsel çerçevesine değil, ilgisiz politik bir perspektife kaymaktadır⁶³.

VI. GÜNCEL BİR OLGU OLARAK ULUS DEVLET YA DA ULUSÇULUK (MİLLİYETÇİLİK) ANLAYIŞI İLE VATANDAŞLIK İLİŞKİSİ PARADOKSU

Günümüzde küreselleşme⁶⁴ olgusu, geçmiş dönemde kalmış olan ideolojik çatışmaların önemsizleşmesine yol açmıştır. Artık sosyalizm ile liberalizm arasındaki güç mücadelesi yerine, ulus devletler ile küresel güçler ya da bloklar arasındaki mücadeleye tanık olunmaktadır. Bu bağlamda günümüzde, küreselleşmeye karşı milliyetçilik düşüncesinin ve bununla eşgüdümlü olarak ulus devlet anlayışının yükselişe geçtiği kabul edilmektedir⁶⁵.

⁶² İnsan haklarının korunması konusunda işlev gösteren uluslararası mekanizmaların taraflı işletilmeleri, amaçlarından saptırılmaları ve özellikle başat devletlerce politika malzemesi olarak kullanılmaları sorunu, *insan haklarının politizasyonu* olarak adlandırılmaktadır. Bkz. **Kapani, Münci** (2011) İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, 4. Baskı, İstanbul, Bilgi, s.94-96.

⁶³ Diğer taraftan Anayasa m. 27/2, bilim ve sanatı yayma hakkına, bu konuya ilişkin olarak açık bir *anayasal sınır* getirmektedir. *Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı* ışığında, özellikle de anayasa hukuku boyutunda, söz konusu anayasal sınıra riayet edilmesi makul bir beklentidir.

⁶⁴ *Küreselleşme* kavramının çok sayıda farklı tanımı bulunmaktadır. Bu tanımların çeşitlendirilebilmesi de mümkündür. Bununla birlikte *küreselleşme* genel olarak, *toplumlar arasındaki bağılıkları ve alışverişini arttıran, böylelikle devletler ve toplumlar arasındaki ilişkinin yoğunlaşmasına neden olan süreç* şeklinde tanımlanabilir. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. **Stegere, Manfred B.** (2003) *Globalization: A Very Short Introduction*, 1. Baskı, New York, Oxford University Press, s.7-13.

⁶⁵ **Erkal, Mustafa E.** (2016) *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 18. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, s.62-63.

Kışlalı tarafından tasvir edilen dünya siyasetinin ana hatlarına bakıldığında, söz konusu yükselişin nedeni daha rahat anlaşılabilir. Hızlı bir kronolojik dönüşüm süreci çerçevesinde betimlenecek olursa, İkinci Dünya Savaşı sonrasında *iki kutuplu* bir dünya düzeni ortaya çıkmıştır. ABD ile Rusya'nın öncülüğünde gelişen bu iki kutuplu düzen, 1950'lerden itibaren Çin'in ve yeni bağımsızlıklarına kavuşan üçüncü dünya devletlerinin dahil olması ile *çok kutuplu* bir yapıya doğru evrilmiştir. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı ile Sovyetler Birliği'nin dağılmasına (ya da 1990'lı yıllara) kadar geçen süreçte dünya siyasetinin asli dinamiği, Batı ile Doğu Blokları arasındaki güç mücadelesidir. Diğer taraftan dünya siyasetinde yaşanan bu gelişmeler, gelinen aşamada *emperyalizm* kavramının da değişimine, farklı boyutlarla daha büyük bir sorun haline dönüşmesine neden olmuştur. Başta salt askeri işgal olarak anlaşılan emperyalizm artık *kültürel* ve *ekonomik* boyutlara genişlemiştir⁶⁶. İşte bu yeni sömürgecilik tehdidi, ulus devletlerin bağımsız varlıklarını koruyabilmeleri adına daha bilinçli ve temkinli olmalarını gerektirmektedir. Bahse konu gereklilik günümüzde yaşanan yükselen ulus bilinci ya da milliyetçilik olgusunun temeli olarak gösterilebilir. Diğer taraftan bu durum haklı olarak, vatandaşlık ile ulus devlet arasında mevcut (yukarıda izah edilmeye çalışılan) bağ yüzünden vatandaşlık statüsü bakımından da hissedilir oranda bir bilinç ya da önem yükselişi beklentisine yol açmaktadır. Zira vatandaşlık statüsünün ulus devlet ile eşgüdümlü bir eğilim seyretmesi söz konusudur. Söz konusu makul beklentinin aksine, ulus devlet ya da ulus bilincinin yükselişine rağmen, vatandaşlık statüsünün genel olarak önem kaybetmesi söz konusudur. Önem kaybı ile kastedilen anlam, vatandaşlık statüsünün kazanılması şartlarındaki dönüşümdür. İşte bu durum *ulus devlet ya da ulusçuluk anlayışı ile vatandaşlık ilişkisi paradoksudur*.

Günümüzde dünya genelinde yükselişe geçen politik eğilime göre vatandaşlık, kimilerince *satılık vatandaşlık (citizenship for sale)*⁶⁷ olarak nitelendirilmekte olup, bedelle sahip olunabilen bir hukuki statüye dönüştürülmektedir. Dünya devletlerinin çeyreğinden fazlası, *yüksek gelirli bireylere (high net worth individuals* ya da kısaca *HNWI*); ülkeye giriş, yerleşme ve pasaport gibi konularda kolaylık sunmakta ya da tümüyle vatandaşlık statüsünü vermektedir. Örneğin ABD, 1 milyon Dolar yatırım karşılığında kişilere *yeşil kart* vermektedir.

⁶⁶ Kışlalı, Ahmet Taner (2014) Siyaset Bilimi, 16. Baskı, Ankara, İmge, s.254-257.

⁶⁷ Küçük bir terminoloji önerisi olarak, *satılık vatandaşlık* ifadesi yerine daha yumuşatılmış bir niteleme olarak *servete dayalı vatandaşlık* terimi kullanılabilir.

Birleşik Krallık, 2 milyon Poundluk yatırım karşılığında ülkede kalma (yerleşme) izni vermektedir. Portekiz, 500.000 Avro karşılığında *altın oturma izni* vermektedir. Karayipler ve Pasifik'te bulunan ada devletlerinde ise vatandaşlık statüsü 250.000 Dolar civarında seyreden bedellerle elde edilebilmektedir⁶⁸.

Aynı zamanda devlet ile birey arasındaki siyasi bir bağın ifadesi olan vatandaşlığın parasal bir değer karşılığında kazanılabilmesi yönündeki güncel uygulamalar ise haklı olarak hem hukuka hem de sosyal etiğe aykırı olmakla eleştirilmektedir⁶⁹. Diğer taraftan vatandaşlığın önemsizleştirilmesi yönündeki bahse konu hukuka ve sosyal etiğe aykırı uygulamalar anayasal düzlem bakımından da ciddi bir risk oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle paradoksun anayasal boyuttaki etkileri genel olarak negatif (olumsuz) niteliktedir.

VII. PARADOKSUN ANAYASAL BOYUTTAKİ NEGATİF ETKİLERİ

Günümüzde ulus devlet (ya da ulusçuluk) düşüncesinin yükselişi olgusu karşısında, bir paradoks olarak vatandaşlık kurumunun değersizleştirilmesine tanık olunmaktadır. *Servete dayalı vatandaşlık* politikalarının yaygın biçimde benimsenmesi şeklinde belirginleşen bu değer kaybının, devletlerce yapılan rasyonel bir tercih olup olmadığı tartışmalıdır. Ekonomik öncelemelerle ele alındığında, farklı açılardan vatandaşlığın da satışa konu olması gerektiği savunulabilmektedir. Gerekçeleri farklı olsa da bahse konu ekonomik yaklaşımlar özünde, vatandaşlık yoluyla ekonomik çıkar elde etmeye odaklanmaktadır⁷⁰.

Anayasa hukuku perspektifi ise başta eşitlik ilkesiyle bağdaşmaması sebebiyle servete dayalı (ya da satılık) vatandaşlık uygulamasını makul karşılamamaktadır. Diğer taraftan anayasacılık düşüncesinin temelinde, hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması yanında, ilgili anayasal düzenin dolayısıyla da devletin varlığını koruma hedefi yer almaktadır. Zira hukuk mantığı; hak ve özgürlüklerin objektif sınırları, hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması yasağı, kanuna karşı hile yasağı gibi bir dizi evrensel hukuk ilkesinin varlığına kaynaklık etmiştir. Aynı mantık günümüzde anayasacılık anlayışına da yansımış bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, anayasaların anlam kazanabilmeleri için

⁶⁸ **Shachar, Ayelet** (2017) "Citizenship For Sale?", Shachar, Ayelet / Bauböck, Rainer / Bloemraad, Irene / VINK, Maarten (Editörler), *The Oxford Handbook of Citizenship*, 1. Baskı, Oxford University Press, <<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198805854.001.0001/oxfordhb-9780198805854-e-34?print=pdf>> s.e.t. 05.04.2019, s.1-3.

⁶⁹ **Özkan, Işıl** (2018) "Vatandaşlık Satılabilir Bir Şey Midir?", *Near East University International Journal of Art, Cultures & Communications*, C:1, S:1, <<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/572926>> s.e.t. 11.04.2019, s.61.

⁷⁰ Bahse konu ekonomik görüşler için bkz. **Shachar**, s.7-12.

öncelikle var olabilecekleri bir ortamın, anayasal bir düzenin varlığı gerekir. Anayasalar devletin organik yapılanmasını, devlet erkleri arasındaki ilişkileri, devlet erkleri ile vatandaşlar arasındaki ilişkileri ve hak ve özgürlükleri düzenlerken aynı zamanda, kurulan bu anayasal düzenin korunmasına ilişkin koruyucu birtakım düzenlemelere de yer verebilirler. Söz gelimi; katı anayasalarda katılık unsurunu pekiştiren bir takım özel usullere yer verilmesi, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına dair kuralların düzenlenmesi ya da kurulan anayasal düzen lehine hukuki sınırların çizilmesi gibi. Vatandaşlık konusunu da söz konusu anayasal hukuki koruma alanının bir uzantısı olarak görebilmek mümkündür. Öyle ki vatandaşlığın, egemenlik unsuru bakımından devletin varlığını güvence altına alan *hukuki bir bariyer* olarak kabul edilebileceği yukarıda izah edilmişti. Hal böyle iken vatandaşlık haklarının dışarıya karşı daha ulaşılabilir kılınması, başta egemenlik boyutuyla anayasal düzeni riske atmaktadır. Diğer taraftan aynı durumun, vatandaşlar ile devlet arasındaki manevi bağın güçsüzleşmesine neden olması da kuvvetle muhtemeldir. Vatandaşlığın manevi boyutu ise devletin insan unsuruna (millet anlayışına) doğrudan etki etmektedir. Çağdaş, birleştirici ve bütünleştirici subjektif millet anlayışının dayandığı ortak geçmiş, ortak gelecek hedefi ve birlikte yaşama gayesi gibi unsurları paylaşan bireylerden oluşan vatandaşlar ile maddi bedel ödeyerek vatandaşlık statüsünü elde eden vatandaşlar arasında kaçınılmaz bir gerilim ve hatta kopuş yaşanacaktır. Bu gerilim başta devletin insan unsurunun ya da halkın (milletin) kendi içindeki manevi bağın sorgulanmasına ve zayıflamasına neden olabilecektir. Böylece anayasal düzene ait bütünleştirici insan unsurunun olumsuz yönde etkilenmesi söz konusu olacaktır.

Vatandaşlığın devlet maliyesine gelir elde etme amacıyla kullanılması olgusu, başta tarihsel temeller bağlamında vatandaşlık statüsünün ortaya çıkış amacı olan *eşitlik* ilkesinden bir uzaklaşma niteliğindedir. Zira daha önce değinildiği üzere, Fransız İhtilali ile icat edilen vatandaşlığın temelinde *hukuk karşısında eşitlik ilkesinin* tesisi amacı yer almaktadır. Bu mücadele ise eski rejimin halk arasında ayrımcı bir düzene sahip olmasına yönelik bir tepki olarak başlatılmıştır⁷¹. Böylece eşitlik ilkesinin sağlanması amacıyla icat edilen vatandaşlığın servete bağlanması, eşitlik ilkesiyle açıkça çelişen bir durum olarak vatandaşlık kurumunun toplum nezdinde prestij kaybetmesine yol açmaktadır ki bu durum aynı zamanda devletin de prestij kaybetmesi anlamına gelir.

⁷¹ Brubaker, s.35-40.

Diğer taraftan günümüzde vatandaşlığın nitelik itibariyle basit pasif bir hukuki statü olmayıp *aktif vatandaşlık (active citizenship)*⁷² anlayışı çerçevesinde vatandaşlık haklarına işaret ediyor oluşu bu meseleyi daha da hassaslaştırmaktadır. Zira vatandaşlık statüsü, kişiye temel hak ve özgürlükler eliyle devlet karşısında hukuki bir koruma alanı oluşturmakla birlikte, siyasi hak ve özgürlükler çerçevesinde devlet yönetimine katılma imkânı da sunmaktadır. Bu durum yukarıda değinildiği üzere, günümüzdeki anayasal vatandaşlığın demokratik ve liberal yapısından ileri gelmektedir. Dolayısıyla vatandaşlık statüsünün kazanılması ile birlikte, kişinin vatandaşı olduğu devletin politik sürecine dâhil olabilmesi mümkün hale gelmektedir.

Ulus devletlerin anayasal haklardan bir kısmını (bunlar özellikle siyasi haklardır) yalnızca vatandaşlarına tanınmasının belirgin bir amacı bulunmaktadır. *Vatandaşlık hakları* olarak adlandırılan söz konusu hak ve özgürlükler, devlet ile vatandaş arasındaki hukuki bağın dışı kapalı tarafını oluşturur. Bu kapalılık, ulus devletin *egemenlik unsurunun* bir uzantısı olarak, diğer ulus devletler karşısındaki *bağımsızlığını*, onlarla olan hukuki *eşitliğini* ve iç işlerindeki *özgürlüğünü* ortaya koymaktadır. Vatandaşlık statüsü ise ulus devletin bahse konu egemenlik alanını koruyan *hukuki bir bariyer* niteliğindedir. Bu bağlamda vatandaşlık statüsünün kolayca elde edilebilir kılınması, ulus devletin egemenliğini muhafaza eden hukuki koruma alanını güçsüzleştirmek anlamına gelir. Bir devletin varlığı anayasa hukuku boyutuyla (ülke, millet ya da halk ve egemenlik olmak üzere) üç unsurun mevcudiyetine bağlı tutulduğuna göre, bu unsurlardan herhangi birini tehdit eden bir durum aynı zamanda devletin varlığını da tehdit etmektedir. Dolayısıyla egemenlik unsurunun zayıflaması, aynı zamanda devletin zayıflamasıdır. Bu sebeplerle, güncel ve yaygın devlet politikaları ile *önemsizleştirilen vatandaşlığın*, ulus devletin varlığı ya da diğer bir ifadeyle devletin anayasal düzeni bakımından büyük bir risk oluşturduğunu göz ardı etmemek gerekir.

SONUÇ

Mevcut duruma bakıldığında; bir paradoks olarak vatandaşlığın servete dayalı olarak kazanılması yönünde yaygın biçimde benimsenen devlet politikaları karşısında, ulus bilinci ve ulus devlet düşüncesinin artan bir ivme ile yükselişi, iki zıt gerilim olarak aynı anda cereyan etmektedir. Paradoksun nihai çıkışının hangi yönde olacağını henüz peşinen kestirebilmek pek mümkün değil-

⁷² Aktif vatandaşlık konusunda bkz. **Habermas**, s.24-28.

dir. Bu nedenle karşımızda iki olasılık bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ulus devlet bilincinin baskın gelerek vatandaşlık statüsünün kazanılması şartlarının güçleştirilmesidir. İkinci olasılık ise vatandaşlık konusundaki yeni trendin galip gelerek ulus devlet bilincinin zayıflaması yönündeki çıktıdır.

Geçmişe bakıldığında, milliyetçilik ya da ulusçuluk yahut ulus bilincinin yükselişe geçişinin, ulus devletlerin yaşadıkları zor dönemlere denk düştüğü anlaşılmaktadır. Yakın sayılabilecek olan geçmişe, dünya savaşları dönemine bakıldığında, ulus bilincinin özellikle ekonomik sıkıntı dönemlerinde faşizme kadar uzanabilecek ölçüde kuvvetlendiği görülmektedir. Bu çerçeveden yaklaşıldığında, paradoksun ne yönde gelişeceğinin büyük ölçüde ekonomik dinamiklere bağlı bulunduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan her devletin kendi iç dinamikleri, sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçları farklılık arz ettiğinden paradoksa ilişkin belirlenecek olan siyasi tercihlerin de farklılık göstermesi muhtemeldir. Devletler ya da daha doğru bir ifade ile hükümetler, ekonomik kaygıları önceleyerek vatandaşlık ya da millet bilinci gibi soyut temel değerleri tali konuma itme ya da aksi yönde politikalar geliştirme konusunda farklı tercihlerde bulunabileceklerdir. Ancak tüm politik tercihlerde olduğu gibi bu tercihlerin de *anayasal devletlere* özgü *anayasal çerçeve* ile kayıtlı olarak alınmak durumunda olduğu unutulmamalıdır⁷³. Bununla birlikte irdelenmeye çalışılan paradoksun genel olarak devletin anayasal düzeni bakımından türlü riskler barındırdığını bir kez daha hatırlatmak gerekir. Zira bahse konu riskli durum, anayasal çerçevede benimsenecek olan politik tercihin rasyonel sınırlarını da büyük ölçüde belirginleştirmektedir.

Bu konuda son olarak Türkiye özelinde şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş felsefesi, tarihi temelleri ve sosyo-kültürel yapısında ulus bilincinin ya da diğer bir ifade ile millî bilincin (şuurun) yeri vazgeçilemeyecek kadar hayati önemi haizdir⁷⁴. Bu durum ise beraberinde, irdelenmeye çalışılan paradoksun tarafları arasında yapılacak olan tercihte, rasyonel bir yaklaşımın izlenmesi suretiyle ulus bilincine ya da ulus devlete öncelik verilmesi yönünde haklı bir beklenti doğurmaktadır.

⁷³ Örneğin vatandaşlığın kazanılması bakımından 1982 Anayasası m. 66/3 kapsamında kabul edilen kanunilik ilkesinin ihlal edilmemesi gerekir. *Özkan*, Türk Vatandaşlık Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik m. 20 kapsamında gidilen 2017 değişikliğini, kanunilik ilkesine aykırı olduğu gerekçesi ile haklı olarak eleştirmektedir. Bkz. *Özkan*, s.69-70.

⁷⁴ Benzer görüş için bkz. *Doğan / Şit*, s.22.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali (2010) *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge.

Berkes, Niyazi (2017) *Atatürk ve Devrimler*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi.

Brubaker, Rogers (1994) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, 2. Baskı, Massachusetts, Harvard University Press.

Coşkun, İsmail (1997) *Modern Devletin Doğuşu*, İstanbul, Der Yayınları.

Doğan, Vahit / Şit, Banu (2008) “Anayasal Vatandaşlık Kavramı”, Doğan, Vahit / Tanrıbilir, Feriha Bilge / Şit, Banu (Editörler), *Türk Vatandaşlığı Kanununun Tasarısı Sempozyumu (29 Şubat 2008) Bildiriler*, 1. Baskı, Ankara, Seçkin.

Erdoğan, Mustafa (2016) “Atatürk Milliyetçiliği Türkiye’yi Bölüyor”, 8 Mart 2016 Tarihli Yeni Asya Gazetesi, <http://www.yeniasya.com.tr/roportaj/ataturk-milliyetciligi-turkiye-yi-boluyor_388656> s.e.t. 04.04.2019.

Erkal, Mustafa E. (2016) *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 18. Baskı, İstanbul, Der Yayınları.

French Constitution 1958, Çeviren: Constitute Project, <https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en> s.e.t. 23.03.2019.

Giddens, Anthony (1985) *The Nation-State and Violence*, (Çeviren: Atay, Cumhur (2008) *Ulus Devlet ve Şiddet*, 2. Baskı, İstanbul, Kalkedon.

Göze, Ayferi (2013) *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 14. Baskı, İstanbul, Beta.

Gözler, Kemal (2011) *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C:1, Bursa, Ekin.

Habermas, Jürgen (1996) “Citizenship and National Identity”, Steenbergen, Bart Van (Editör) *The Condition of Citizenship*, 1. Baskı, London, SAGE.

Harding, Alan (2011) *Medieval Law and the Foundations of the State*, 1. Baskı, New York, Oxford University Press.

Jones, Emma / Gaventa, John (2002) *Concepts of Citizenship: A Review*, Sussex, Institute of Development Studies.

Kaboğlu, İbrahim Ö. (2011) *Anayasa Hukuku Dersleri*, 7. Baskı, İstanbul, Legal.

Kapani, Münci (2011) *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, 4. Baskı, İstanbul, Bilgi.

Kapani, Münci (2013) *Politika Bilimine Giriş*, 32. Baskı, Ankara, Bilgi.

Kışlalı, Ahmet Taner (2014) *Siyaset Bilimi*, 16. Baskı, Ankara, İmge.

Lien, Arnold J. (1929) "Machiavelli's Prince and Mussolini's Facism", *Social Science*, C: 4, S: 4.

Machiavelli, Niccolò (Tarihsiz) *Le Prince*, (Çeviren: İlhan, Hasan (2014) *Prens*, 1. Baskı, Ankara, Alter).

Mosca, Gaetano (1936) *Histoire Des Doctrines Politiques Depuis L'antiquite*, (Çeviren: Tiryakioğlu, Samih (1968) *Siyasi Doktrinler Tarihi: Eski Çağlardan Günümüze Kadar*, 2. Baskı, İstanbul, Ekin).

National Council of Educational Research and Training (2019) *India and the Contemporary World – II*, Ghaziabad, New Print India.

Özbudun, Ergun (2018) *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Baskı, İstanbul, Yetkin.

Özkan, Işıl (2018) "Vatandaşlık Satılabilir Bir Şey Midir?", *Near East University International Journal of Art, Cultures & Communications*, C:1, S:1, <<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/572926>> s.e.t. 11.04.2019.

Parkinson, C. Northcote (1958) *The Evolution of Political Thought*, (Çeviren: Harmancı, Mehmet (1984) *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, 2. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi).

Pierson, Christopher (2004) *The Modern State* (Çeviren: Kutluğ, Neşet / Erdoğan, Burcu (2014) *Modern Devlet*, 2. Baskı, İstanbul, Chiviyazıları).

Poggi, Gianfranco (1990) *The State Its Nature, Development and Prospects*, (Çeviren: Babacan, Aysun (2011) *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Rosenfeld, Michel (2010) *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*, Oxon, Routledge.

Rousseau, Jean-Jacques (1762) *Du Contrat Social*, (Çeviren: Şensılay, Ahmet (2010) *Toplum Sözleşmesi*, 1. Baskı, İstanbul, Anahtar Yayınları).

Rousseau, Jean-Jacques (1772) *Considerations on The Government of Poland and on Its Proposed Reformation*, <<http://www.constitution.org/jjr/poland.htm>> s.e.t. 26.03.2019.

Sander, Oral (2013) *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, 25. Baskı, Ankara, İmge.

Sander, Oral (2014) *Siyasi Tarih: 1918-1994*, 24. Baskı, Ankara, İmge.

Sarıca, Murat (1999) *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, 8. Baskı, İstanbul, Gerçek.

Shachar, Ayelet (2017) "Citizenship For Sale?", Shachar, Ayelet / Bauböck, Rainer / Bloemraad, Irene / VINK, Maarten (Editörler), *The Oxford Handbook of Citizenship*, 1. Baskı, Oxford University Press, <<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198805854.001.0001/oxfordhb-9780198805854-e-34?print=pdf>,> s.e.t. 05.04.2019.

Smith, Anna-Marie (1998) *Laclau and Mouffe: The Radical Democratic Imaginary*, London, Routledge.

Stegere, Manfred B. (2003) *Globalization: A Very Short Introduction*, 1. Baskı, New York, Oxford University Press.

Şirin, Tolga (2013) "Milliyetçilik İdeolojisi ve Anayasa", 24 Mart 2013 Tarihli Radikal 2, <<http://www.radikal.com.tr/radikal2/milliyetcilik-ideolojisi-ve-anayasa-1126593/>> s.e.t. 04.04.2019.

Teziç, Erdoğan (2018) *Anayasa Hukuku*, 22. Baskı, İstanbul, Beta.

Uluocak, Nihal (1988) *Türk Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Uygun, Oktay (2014) *Devlet Teorisi*, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha.

Yetkin, Çetin (2012) *Siyasal Düşünceler Tarihi-II*, 3. Baskı, İstanbul, Gü-
rer